

Kvarnar i Lau

En första genomgång av socknens kvarnhistoria

Botvide kvarn på Laus backars nordspets

När man på yngre stenåldern övergick från att vara nomadiserande jägare, fiskare och samlare till att bli boende, det som sedan har förkortats till bonde, blev man tvungen att bruka jorden genom att där så ätliga växter, så man fick tillräckligt med föda. Det man bl.a. sådde var de 4 sädesslagen. För att kunna nyttiggöra sig sädeskornen, måste de först krossas och malas. Sedan kunde man göra välling och gröt och något senare också bröd. De första bröden var sannolikt mestadels stekta, tunnbrödstraditionen i Sverige är nog en kvarleva från detta bakande. Gotland däremot tillhör det östeuropeiska bakområdet med jäsbröd. De äldsta ugnarna var mycket primitiva jord- eller lerugnar, först mot vikingatidens slut kunde man mura ugnar i sten. Allt det här med sädesslagen, krossning/malning och sedan bakmetoder var inget man uppfann själva, kunskapen fick man genom kontakter med andra länder som var långt före oss i detta avseende.

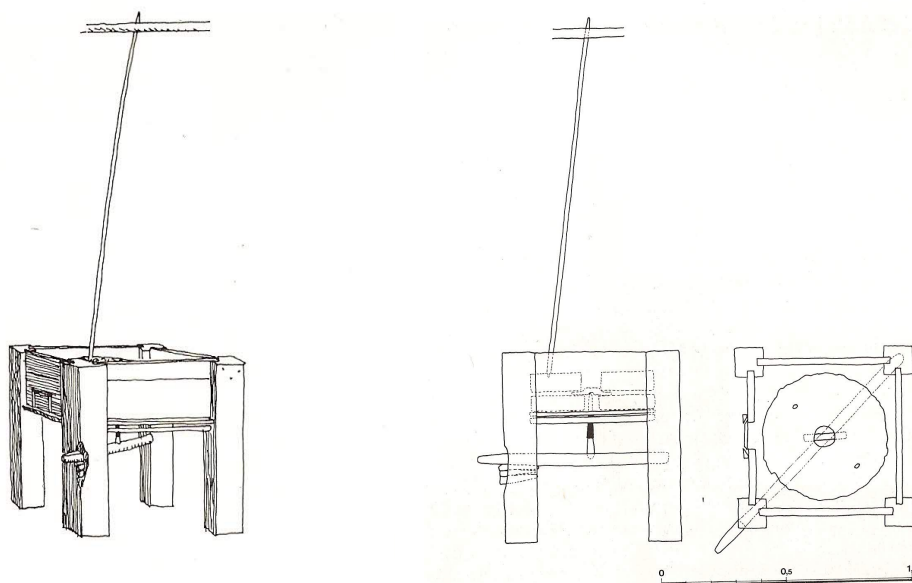
De första kvarnarna bestod av en stor gråsten som hade en någorlunda flat sida. Denna sida lades vågrätt och på den hällde man ut några sädeskorn. Sedan tog man en liten rund gråsten i handen och knackade sönder kornen och skrubbad sedan runt det smulade kornet så man fick ett mjöl. Därefter borstade man upp mjölet, som var blandat med skal, och samlade i en skål eller dyl, la på nya sädeskorn, krossade och gnuggade runt osv. Det tog enorm tid att få ihop tillräckligt med mjöl till föda och det innebar faktiskt en begränsning av befolkningen, man kunde helt enkelt inte föda hur många personer som helst.

Vi kan än idag se lämningar efter dessa primitiva kvarnar överallt på Gotland. De stora gråstenarna har genom århundradenas malning urholkats så mycket, att de blivit skålformiga, tom finns det sådana som man till sist har malt rakt igenom, så det gått hål i botten! Mängder av malstenar kan man hitta vid öns gårdar. Däremot är den lilla stenen man hade i handen, den sk löparen, inte riktigt lika vanlig, även om det på vissa gårdar finns massor av dem. De är ungefär stora som en apelsin eller tennisboll och de har små plattare ytor ungefär som när man har rivit skalet på en citron. De varierar lite i storlek, så man kan se om de använts av en man eller en kvinna.

Bilden visar en skadad kvarnsten vid Husarve, bara drygt halva stenen är bevarad. Den lilla stenen från Bjärges är den sk löparen, med vilken man krossade sädeskornen och gnuggade dem till mjöl.

På järnåldern kom vridkvarnen. Liggaren var fortfarande en större sten med flat översida. Löparen däremot formades som en rund flat sten. I dess ytterkant gjordes ett hål för en käpp, med vilken man kunde dra löparen runt på liggaren. För att det skulle gå, fäste man löparen i ett litet genomborrat järnstycke kallad seglet, som kunde snurra runt en axel i liggarens mitt, kallad nålen. Löparen hade ett hål i centrum av stenen, kallad ögat, genom vilket sädeskornen hälldes och när man drog löparen runt, maldes säden mellan stenarna. Av centrifugalkraften slungades mjölet och skalen ut till ytterkanten, där det kunde fångas upp och samlas ihop.

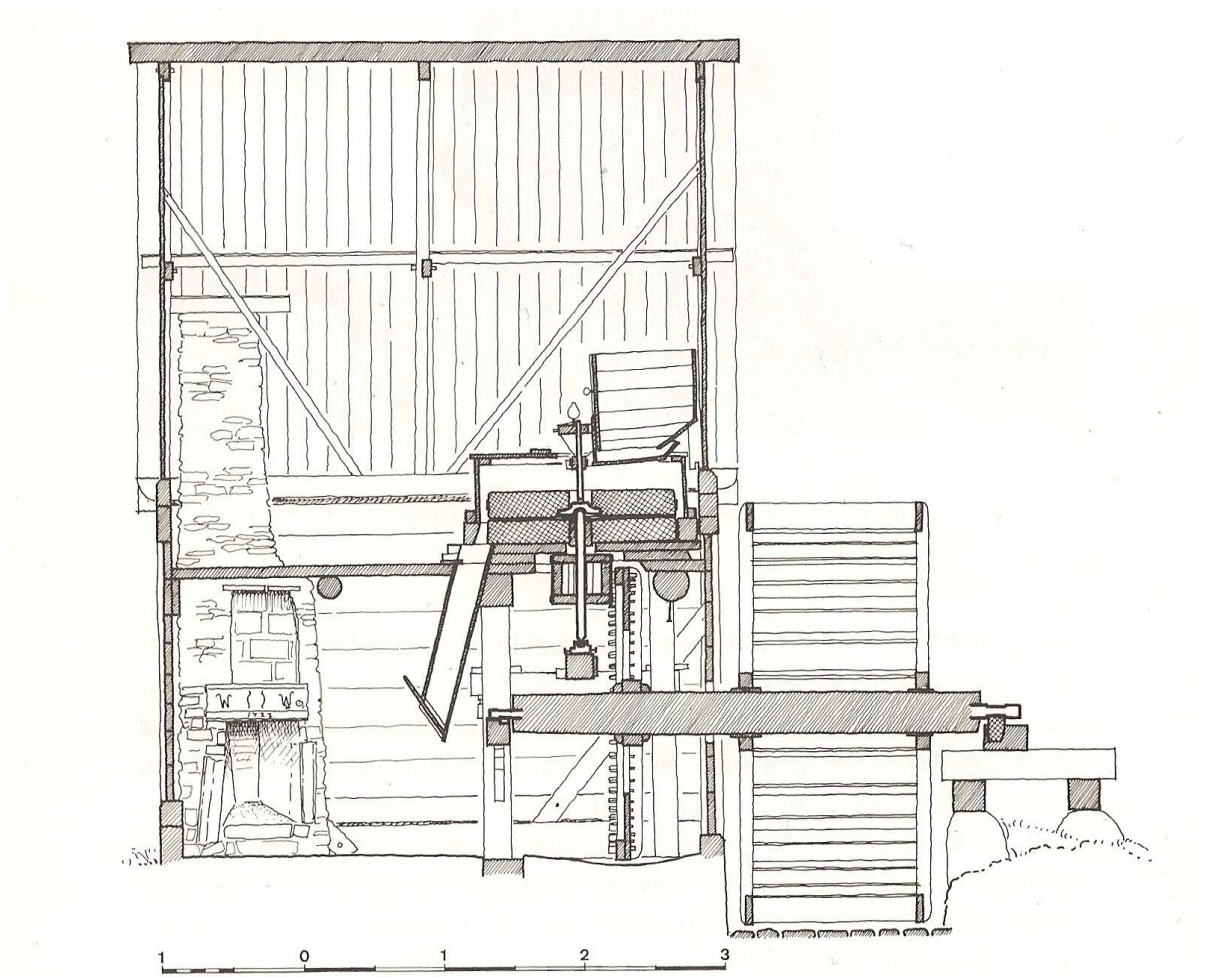

Ritningarna av en handkvarn med ställning är gjorda av Jan Utas och hämtade från hans bok "Vatten- och väderkvarnar på Gotland"

Denna grundprincip för malning har levt kvar ända till våra dagar och våra vatten- och väderkvarnar har begagnat den med endast smärre tekniska förbättringar. Vridkvarnen medförde en ofattbar kapacitetsökning. Nu kunde man mala avsevärt mera mjöl och därmed föda en större befolkning. Trots det ansågs malning för hand som ett fruktansvärt slavarbete och därför hittade man på olika sätt att utnyttja andra kraftkällor som kunde göra det tunga dragjobbet. Det blev vattenkraft och vindkraft, i enstaka fall häst- och oxkraft. Trots nya kraftkällor, försvann aldrig handkvarnen. Det kunde vara vattenbrist eller vindstilla långa perioder och då måste man mala för hand. Man ville inte heller mala upp ett alltför stort förråd av mjöl i förväg, för man ansåg att mjölet blev beskt av att ligga. Därför malde man lite allt eftersom man behövde och inte hela skörden på en gång även om vädret var lämpligt.

Vattenkraften utnyttjades först till draghjälp. Den äldsta typen av vattenkvarn var den sk skvaltkvarnen. Den hade ett vågrätt skovelhjul nere i det strömmande vattnet. I skovelhjulet var en lodrät axel fäst och i dess topp satt nålen, som gick igenom liggaren upp till seglet med löparen. Denna konstruktion gjorde att kvarnhuset måste byggas ute i vattendraget, men man slapp krångliga kraftöverföringssystem, vridkraften gick direkt upp till malstenarna. Sådana skvaltkvarnar har säkerligen varit vanliga på Gotland och de kallades "skvättlor", men det finns inga kvar, däremot finns många bevarade i både Sverige och övriga Norden.

Den yngre typen av vattenkvarn hade vattenhjulet vid sidan om kvarnhuset fäst i en vågrät axel. Ena ändan på denna axel vilade i ett nav på en stenplint ute och den andra ändan i ett nav i en bjälke inne. Mellan kvarnhuset och stenplinten rann bäckfåran som vattenhjulet snurrade i. Ett stort kugghjul var fäst på axeln inne och kuggarna löpte i ett litet drivhjul fastsatt på nålen, vars övre ände grep tag i seglet som fick löparen att snurra. Kraften växladess alltså av från vågrätt till lodrätt med kvarnstenarna liggande uppe på kvarnhusets andra våning. Detta var en tekniskt mer avancerad lösning än skvaltkvarnen, men man kunde bygga med större kapacitet och dessutom ha kvarnhuset vid sidan om vattnet, inte ute i vattnet.

Ritningen ovan av Jan Utas visar hur den yngre typen av vattenkvarn var konstruerad. Vattnet träffade vattenhjulet nertill och den vågräta kraften växlades av inne i kvarnen till lodrät med stenarna liggande på den övre våningen. I väderkvarnarna växlades kraften av nedåt. Det här är Hammars vattenkvarn i Norrlanda, byggd i bulteknik på 1700-talet och öns äldsta bevarade. Så här såg säkert kvarnarna ut i Lau också.

Sådana kvarnar har funnits i Lau. De var huvudsakligen byggda i bulkonstruktion, men någon i sten har också förekommit. **Bönde, Husarve och Hemmor** hade en vattenkvarn tillsammans i Bönde-å, den bäck som ringlar genom Garde och vidare väster om Husarve och ut i Lausmyr.

Kvarnen synades av en besiktningsman 1756 och blev skattelagd 1781. Vattenkvarnen stod i Husarve hage och kallades "Böndeskvättlu". Om den verkligen var en skvaltkvarn är högst osäkert, namnet "Skvättlu" behölls ofta även sedan man gått över till den modernare kvarntypen. Böndeskvättlu kunde bara användas höst och vår när det var rikligt vattenflöde, ibland bara några veckor, vilket var det vanliga. Vattenkvarnen användes ännu i början av 1800-talet, men mot 1800-talets mitt verkar det som dess tid var förbi. Den är sedan länge försvunnen, men en kvarnsten finns kvar i Husarve trädgård.

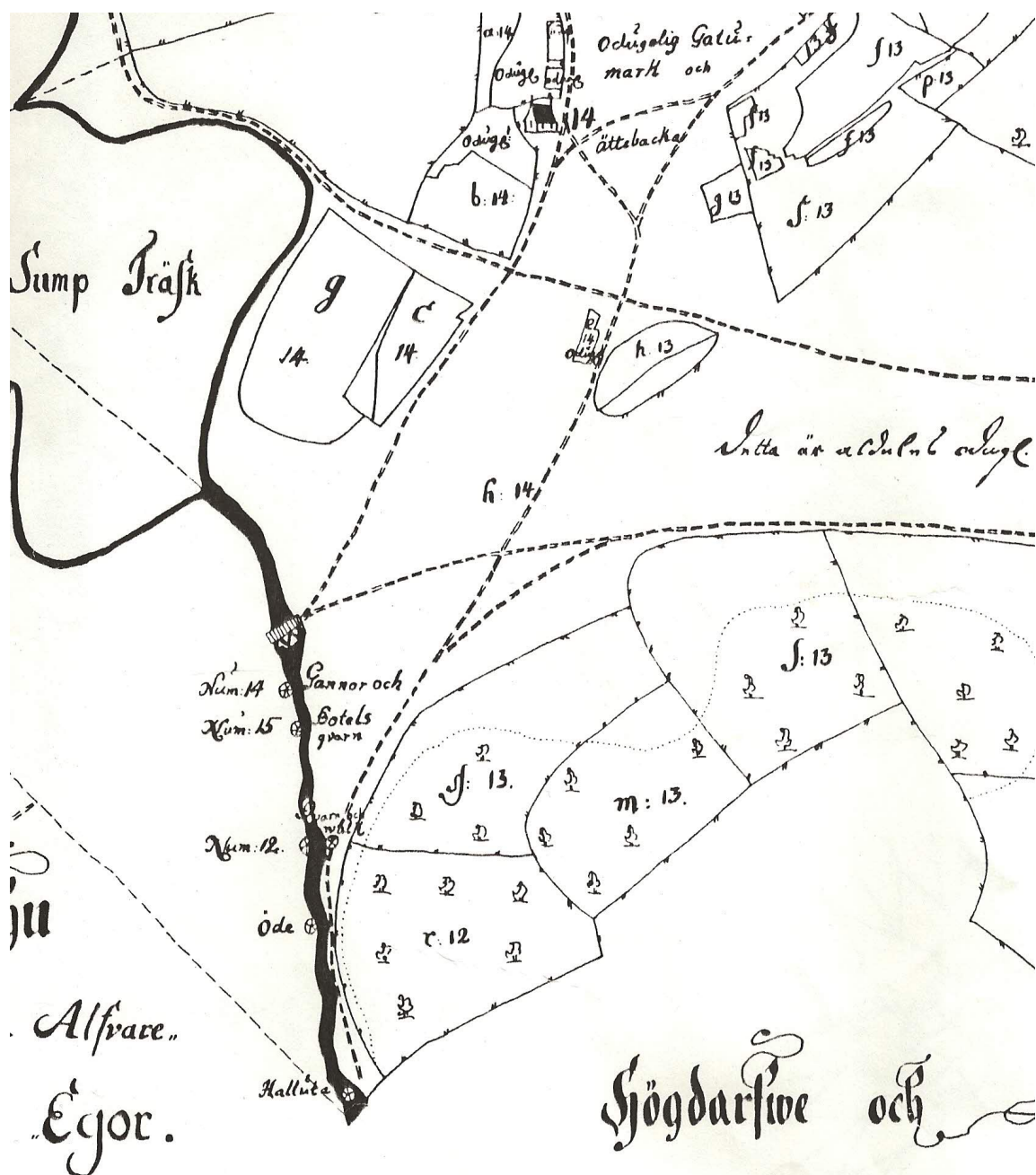

Bilden visar Ungbåtels vattenkvarnar i drift i Strömmaån mellan Stånga och Lye. Något liknande såg det säkert ut i Närkån och Gumbaldeån också. Men kvarnarna på denna Massebild från 1904 är större och modernare än de som fanns i Lau.

Botels har haft en vattenkvarn. I Lau-boken står det: "Kvarnen brukas av samtliga vid Botels 5/8-dels hemman. Har varit brukad av Gannor till hälften. Den är belägen på västra sidan av Närkeå. Kvarnhuset är av trä, 7 alnar (4,20m) i kvadrat, med 6 kvarters (kvarts aln?, i så fall 84 cm diameter) stenar, 43 kuggar, har flatt underfall och vidlyftig damm. Ålades att betala 24 öre årligen till konungens befallningshavare (landshövdingen) för rättighet att mala för andra". Det står inte varifrån denna skrivning hämtats och inte när ifrån den är. Kvarnen var säkerligen byggd i bulteknik, dessutom (för god tur?) i det heliga måttet 7 alnar. Vid skatteläggningen 1745 står det att Botels har "kvarn hälften mot Gannor". Kvarnen hade tullsyn 1747, skattelades 1781 och inspekterades igen 1783.

Gannor kvarn: Vid skatteläggningen 1745 sägs det att Gannor hade "kvarn hälften mot Botels, allenast till husbehovsmäld". I Lauboken står det att "Kvarnen tillhör Gannor, med 10 tunnors utsäde, 2 parter. Visades ett syneinstrument 17 juni 1747, varav synes, att Botels äldre kvarn varit brukad till hälften av Gannor." Då (1747) tilläts Gannor att uppsätta egen kvarn mitt över Botels' med villkor, att om vattnet tröt, skulle de mala 3 dagar till skiftes. 1752 beslöts om 24 öre silvermynts avgift till kronan för rätt att få mala för andra.

Kvarnen låg söder om gården. Kvarnhuset var av trä, 7 alnar i kvadrat, bristfälligt (kvarnen var inte i bra skick). De ville nu (när var det?) bygga nytt i sten. "Kvarnen har vidare 6 kvarters stenar, 43 kuggar, 9 drivvalar, flatt underfall och vidlyftig damm. I samma damm ligga Botels kvarn på västra sidan och Gannor på östra sidan av ån. Båda kvarnarna kan kort tid brukas på samma gång. Dammen är upp emot Lausmyr". Vattenkvarnen var skattelagd 1781, men synades av en besiktningsman 1783, vilket verkar vara i fel ordning!? Att Gannor först hade kvarn ihop med Botels och sedan byggde egen 1747 motsägs av 1697 års kvarnkommission, där det står att Gannor hade en vattenkvarn som var byggd redan 1677! Hur skall man tolka detta?

Här är ett utdrag från 1701 års skattelägningskarta för Lau. Överst ser vi gårdssymbolen för Gannor. Två vägar leder ner till Närkån, den västra till Gannorbro och vidare mot Burs, den andra går söderut längs ån mot När. Vi ser tydligt utsatta Gannor och Botels vattenkvarnar, vilket är intressant, eftersom det står i kvarninspektionen att Gannor fick tillstånd att sätta upp en egen kvarn först 1747. Alltså hade Gannor byggt en egen kvarn utan tillstånd långt tidigare. Kvarnarna ligger på samma sida om ån, inte på varsin sida som det beskrivs 1747. Botels hade också en vattensåg, men det är inte säkert att den var byggd redan 1701. Längre ner är Fie "Qvarn och walk" med verk på var sida om ån. Här fanns också ett sågverk, men det är inte markerat. Möjligen hade Botels och Fie vattensågen ihop. Ytterligare en bit nedströms har man ritat ut ett öde kvarnställe, men tydligen inte mer öde än att det var intressant ur skattesynpunkt. 1653 hade både Kauparve och Mattsarve kvarn i Närkån. 1673 hade Mattsarve byggt en ny kvarn överst i ån, vilket retade både Närkar och Lauboar så till den grad att det blev rättssak. Mattsarve kvarn är inte utsatt på kartan, vilket kan innebära att de blev dömda till att riva den. 1745 hade Mattsarve kvarn ihop med Snausarve i Gumbaldeån. Den öde kvarnen skulle kunna vara Kauparves. De hade troligen en kvarn också i Alskogsån och satsade kanske på den. Nederst ses Hallute kvarn. Fram till 1774 hörde Hallute och Högdarve till Lau skattemässigt, därför är Hallute kvarn med på kartan över Lau. Det är intressant att man ritat ut Hallutekvarnen mitt i ån, till skillnad mot de övriga, vilket borde betyda att Hallute ännu hade en gammalmodig skvaltkvarn.

I ett sockenstämmoprotokoll från 1777 berättas det utförligt om hur Lars Mattsson från Hemmor fått låna Gannor kvarn den 14 december för att mala 3/4 tunna råg. Han hade halkat på ett slipprigt bräde och fallit på rygg ner i kvarnrännan från kvarndammen och kommit under kvarnhjulet och omkommit. Detta skedde på en söndag eftermiddag, vilket borde ha varit arbetsfri dag, men kanske måste man passa på att mala när det fanns vatten. Även Botels kvarn mitt över ån var igång samtidigt. Det framgår också att båda kvarnarna hade eldstad, för Lars hade gått på ”dubbla dammen mellan kvarnarna” för att fråga efter eld.

I revisionsboken från 1653 står det att **Fie** hade ”een skiöön Miöölqwarn och walcka i Närkå”. I Lauboken står det att ”Kvarnen äges av samtliga på Fie 1 ¼-dels hemman med 20 tunnors utsäde. Den har 6 kvarters stenar, 38 kuggar och ligger i samma damm som Fie och Botels såg. Kvarnen var redan byggd 1653 enligt protokoll”. När beskrivningen i Lau-boken gjordes är inte känt. Det är tveksamt om Fies i Lauboken beskrivna kvarn verkligen var den gamla från före 1653. Som vi ser i beskrivningen om Gannor kvarn, nämns där Botels äldre kvarn, alltså hade Botels byggt en ny och det kunde Fie också ha gjort. Vid skatteläggningen 1745 sägs att Fie hade en ”skvaltkvarn till husbehov”.

För **Kauparve** står det 1653 ”qwärnställe i Närcåå eller Ahlskougsåå”. Hade man en vattenkvarn i varje å? Sedan finns inga fler uppgifter, men den öde kvarnen på skattningskartan 1701 skulle kunna ha varit Kauparves.

Mattsarve hade 1653 en ”skön watnqwern i Närcåå”. I domboken för den 3:e juni 1673 finns en skrivelse med en längre utläggning om diverse misshäligheter i Närkån. Blä var 17 intressenter, varav 5 stycken från Lau, arga för att ”Mattsarve i Lau ... nyligen överst i ån uppsatt en kvarn, vilken icke allenast med vattendämningen och uppbhåll i Lausmyr fördärvar mångas marker i några socknar, utan när han sluter dammen, haver intet i den sin fria gång, utan han tager allenast, helst vid idens återgång”. Således ansåg man att markerna runt hela den jättelika Lausmyr översvämmades när Mattsarve stängde sin damm. Det förefaller något överdrivet. Men att fisk inte kunde passera upp eller ned när dammen var stängd är mera självklart. Här kunde säkert Mattsarveboar behändigt stå vid dammen och håva upp fisk och det retade naturligtvis alla andra. Hur detta avlöpte är ännu inte känt. Men vid 1745 års skatteläggning står det att Mattsarve har ”skvaltkvarn samfällt med Snausarve knappt till husbehov”. Och vid skatteläggningen 1788 hade Mattsarve kvarn ihop med både Snausarve och Botvide. Om kvarnen vid Närkå hade rivits, övergivits eller sålts är okänt.

Gumblade hade 1653 en ”sqwalteqwarn i Gumbaldeåå”, men inget mer är känt om den. 1653 kunde det ännu ha varit en kvarn av skvalttyp. Gumbaldeå är idag den bäck som rinner under vägen precis där bygden i Lau slutar och skogen mot Alskog tar vid. Alskogså kan vara den bäck som korsar vägen 500 m längre mot Alskog. På skattningskartan 1701 betecknas Gumbalde vattenkvarnställe som öde. Men den 11 mars 1713 anklagade Michel Gumbalde på sockenstämman Mattsarve åboar för att ha ”gjort rån, och våldsverkan uppå ... kvarndamm, huggit träna sönder och rivit dammen upp”. Prästen försökte få en uppgörelse till stånd, men alla inblandade kunde inte enas, varför frågan ”sköts under världslig rätt”. Om protokoll från denna rättegång finns kvar, skulle det vara intressant att veta hur det hela avlöpte. Vid skatteläggningen 1745 står det om Gumblade ”kvarnen knappt till husbehovsmäld”, så den var trots allt ännu i gång långt efter 1701.

I Lauboken står det för **Botvide och Snausarve**: ”Kvarnen äges av Snosarve 5/8-dels hemman två delar och en tredjedel av Botvede 3/16-dels hemman. Den sistnämnde har ingen lott i Botvede väderkvarn. Vattenkvarnen är belägen ett litet stycke norr om gårdarna i en hage, har 5½ kvarters stenar, 39 kuggar, 8 drivvalar, flatt underfall och nog vidlyftig damm. Vattnet kommer från Eksmyr. Kvarnen ligger i Snosarve hage och sedan ån runnit under Segols (vem var det?) såg, utrinne den i saltsjön. Kvarnen ansågs i mitten av 1700-talet som uråldrig och byggd före 1653”.

Enligt skatteläggningsskatten 1701 hade Snausarve vattenkvarnställe. Vid skatteläggningen 1745 nämns att Botvide har ”kvarn till husbehov” och att Snausarve har ”kvarn knappt till husbehov”, hade de varsin? Vid kvarnsyn av en besiktningsman 1783 nämns Snausarve vattenkvarn, men då nämns inte Botvide. Men vid en skatteläggning 5 år senare, 1788, hade man kvarnen ihop med Botvide och Mattsarve. Det kan betyda att man byggt en ny vattenkvarn tillsammans, den gamla var ju ”uråldrig”. Snausarves och Mattsarves marker låg intill varandra nere vid Gumbaldeå. Rester efter dammarna kan ännu ses i skogen c:a 200 m N om de sista åkrarna NO om Snausarve.

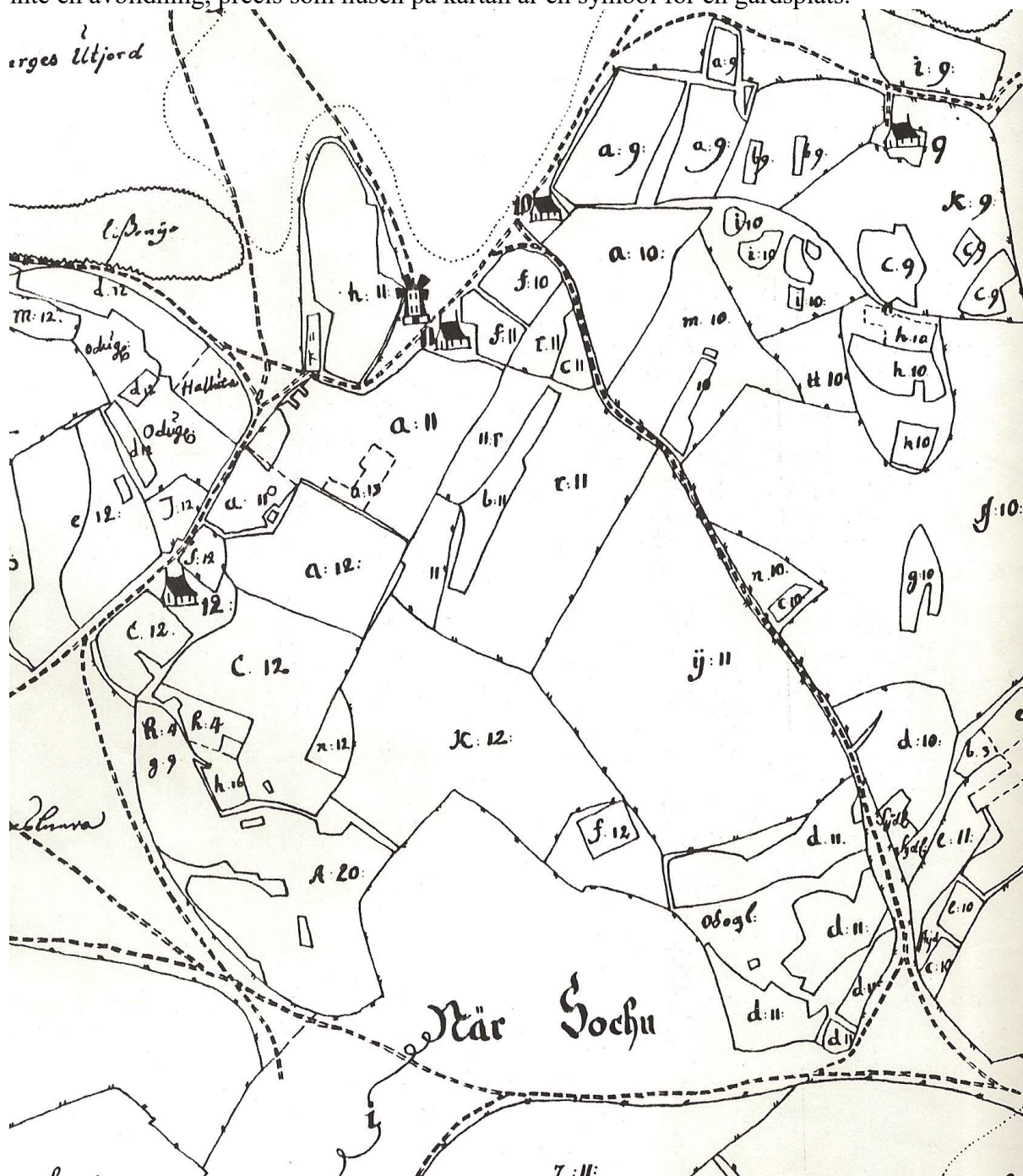
Av Lau sockens 19 gårdar, hade enligt beskrivningarna ovan 11 stycken egen eller del i en vattenkvarn, Kauparve hade kanske två kvarnar. Men det är inte säkert att alla parterna (brukningsdelarna) av en gård ägde någon del i en vattenkvarn. Det är heller långt ifrån säkert att alla vattenkvarnar var i funktion samtidigt. Under ett senare skede var sannolikt vattenkvarnar och väderkvarnar igång samtidigt, vilket texten om Botvide visar. Närkå var ett betydligt större vattendrag än Bönedeå, Gumbaldeå och Alskogså. Ändå var det bara Botels, Gannor, Fie, Mattsarve och Kauparve som har kvarn i Närkå och tex inte det tämligen närbelägna Sunnkörke. En nackdel var att åarna låg i socknens utkanter i söder, väster och norr, det var mer eller mindre långt att köra med säd och mjöl.

Pga att Gotland är så platt, var så gott som alla kvarnar underfallskvarnar, vattnet träffade alltså kvarhjulets skovlar nertill och vattentrycket sköt iväg hjulet. Vattenflödet behövde dock inte vara stort, 2-3” vatten fördelat på hela kvarhjulets bredd räckte ofta för att få snurr på hjulet. Det var hög status i att ha egen kvarn. Grannarnas kvarnar gjorde man däremot gärna narr av. Det finns många nidvisor bevarade på Gotland, där avundsjuka gårdsägare förtalade grannens kvarn och gjorde sig lustiga över grannens taffliga handhavande med kvarnen. Men när det blev tal om att betala skatt för den egna kvarnen, då blev den plötsligt väldigt usel i stället och vattenflödet i det närmaste obefintligt!

Det är först iom revisionsboken från 1653, skatteläggningsskatten efter det svenska maktövertagandet, som vi får en överblick av kvarnbeståndet på ön. Gotland hade då 134 kvarnar, 99 var vattenkvarnar och 35 väderkvarnar. De kunde knappast ha täckt in malningsbehovet, antingen fanns det fler kvarnar som man missat vid skatteläggningen, eller så malde man mycket säd för hand. I Lau fanns 1653 Fie sköna mjölkvarn, Mattsarve sköna vattenkvarn, Gumbalde skvaltekvarn och Kauparve vattenkvarnställe. I senare skrifter sägs att Snausarve vattenkvarn var byggd före 1653, men den nämns inte i revisionsboken då.

I 1697 års kvarnkommission, en inventering för att få in skatter till staten, kan man se att beståndet ökat väsentligt eller att man hittat fler kvarnar än förra gången. 1697 fanns det 161 vattenkvarnar och 64 väderkvarnar. I Lau fanns då Gannor vattenkvarn byggd 1677, troligen Botels ”äldre” vattenkvarn som blev ersatt av en ny fram emot mitten av 1700-talet, vidare fanns troligen ännu Gumbalde vattenkvarn kvar. Fie hade kvar sin vattenkvarn, liksom Snausarve.

Vad som tillkommit var socknens första väderkvarn, belägen uppe på backen ovanför Kauparves norra gårdsplats. Väderkvarnen sades vara ombyggd året innan inventeringen, alltså 1696. Hade kvarnen stått där tidigare, måste den ha varit byggd efter 1653, annars skulle den ha varit med i revisionsboken. Men den kan också ha köpts in och flyttats hit och därmed blivit ombyggd. På skatteläggningskartan 1701 finns kvarnen utritad och den var då den enda väderkvarnen i Lau. Hur den såg ut vet vi inte. Visserligen finns en bild av kvarnen på skatteläggningskartan, men den bilden får man betrakta som en symbol för en väderkvarn, inte en avbildning, precis som husen på kartan är en symbol för en gårdsplats.

Bilden visar ett utdrag ur 1701 år skatteläggningskarta för Lau. Socknens första väderkvarn syns uppe på backen ovanför Kauparve Perssons. Obs att Kauparve (nr 11) ligger på sitt ursprungsställe, de nuvarande södra parterna vid Kotorget halvvägs till Fie (nr 12) är inte byggda. Kvarn- och husbilderna är symboler, inte avbildningar.

Vid en skatteläggning av kvarnarna i Gotlands södra härad 1781 visade det sig att antalet kvarnar hade fördubblats sedan 1697. Tyvärr har vi inte kvarnlistan tillgänglig och vet därför inte säkert hur många kvarnar som fanns i Lau. Av tidigare och senare uppgifter kan man dock dra vissa slutsatser: Snausarve, Botvide och Mattsarve hade fortfarande en vattenkvarn tillsammans, det hade varit inspektion av den 1783 och den skattelas 1788. Botels, Gannor och Fie hade också kvar sina vattenkvarnar och även de inspekterades 1783.

Om Kauparve väderkvarn finns hittills inga kända uppgifter, den nämns inte mellan 1701 och 1888. Om kvarnen var byggd på 1600-talet, var den troligen utsliten före 1781 års skatteläggning. Vad som däremot tillkommit, var Botvide väderkvarn. 1762 fick Lars Botvede och Lars Gogs tillstånd av tinget att bygga en väderkvarn för husbehovsmalning ”på Lau backe väster om Botvede”.

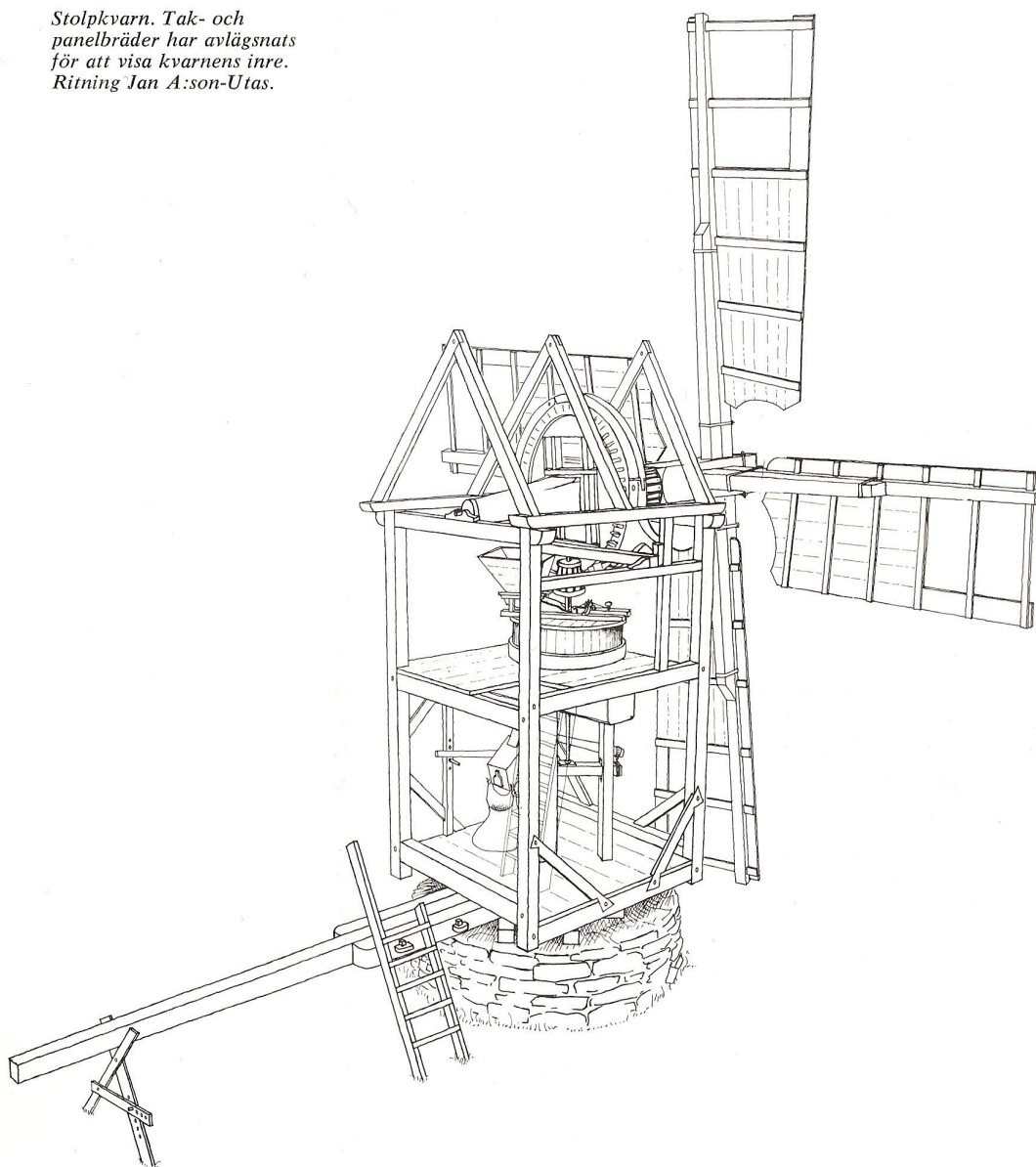
Skatteläggningsen 1781 blev inte godkänd och fick göras om. Den nya blev inte färdig förrän 1807 och var då mycket noggrann. Antalet kvarnar hade ökat väsentligt och var uppe i 557 st för hela Gotland, ökningen låg helt på vädersidan, antalet vattenkvarnar var i stort sett oförändrat. Vi har ännu inte haft tillgång till denna skatteläggning och vet därför inte vad som stod om Lau. De kvarnar som fanns 1781 var alltså kvar och inga nya tycks ha tillkommit.

Från 1888 har vi en god källa rörande kvarnar i generalstabens karta. Det totala antalet kvarnar på Gotland hade minskat något, från 557 till 522. Vattenkvarnarna hade minskat drastiskt, från 228 till 75, medan väderkvarnarna ökat från 329 till 447, störst var ökningen på södra Gotland. Att vattenkvarnarna minskade berodde på myrutedikningarna, det fanns helt enkelt inte tillräckligt med vatten längre.

I Lau tycks alla vattenkvarnar ha försvunnit sedan 1807. Man kan tycka att åtminstone någon borde ha varit kvar i Närkån. Den innehöll ändå tillräckligt med vatten genom sitt stora tillrinningsområde och utdikningen skedde inte förrän på 1890-talet. Men man hade uppenbarligen satsat på väderkvarnar i stället.

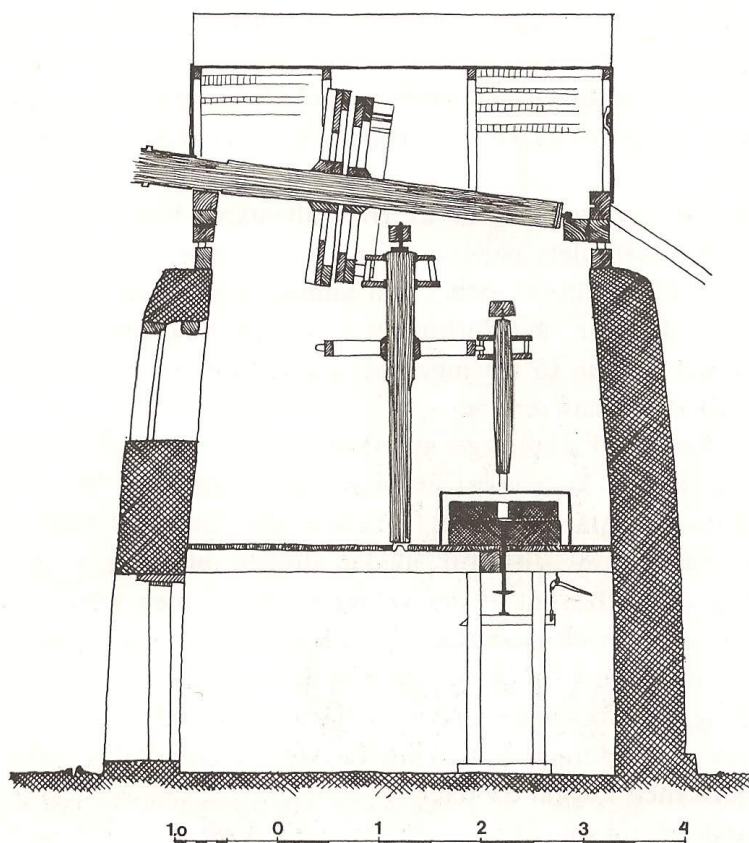
Den äldre typen av väderkvarn är ”stabbkvännen” – stolpkvarnen. På en kraftig jordgrävd stolpe med stenfot runt ikring hänger hela kvarnhuset. Här vrids hela kvarnhuset med hjälp av den på baksidan långt utstickande kvarnhästen upp i vind. Dessa kvarnar var små med bara ett stenpar. De stolpkvarnar vi har kvar idag är en yngre variant, men grundprincipen med att man vrider kvarnhuset runt en stolpe är densamma. Hur en stolpkvarn är konstruerad framgår av Jan Utas ritning nedan, vilken han generöst ställt till förfogande.

*Stolpkvarn. Tak- och
panelbräder har avlägsnats
för att visa kvarnens inre.
Ritning Jan A:son-Utas.*

Ritningen på en stolpkvarns konstruktion är hämtad från Jan Utas' bok "Vatten- och väderkvarnar på Gotland".

En yngre typ är den sk hättkvarnen eller holländaren. Där är det bara taket, hättan, som man vrider i vind med hjälp av kvarnhästen som går från hättan ner till ett hjul på marken. Själva kvarnhuset kan vara byggt i trä eller sten och det är alltid mer eller mindre koniskt, runt eller 8-kantigt. Hättan kan vara ett vanligt sadeltak eller av lökkupoltyp eller av andra varianter. Mot 1800-talets slut byggdes många mycket stora holländare på ön med avancerad teknik för automatisk inställning i vind och automatisk vindfångst av vingarna. De flesta kvarnvingarna på ön har haft träluckor som man satte i allt eftersom hur mycket vind man ville fånga. En del kvarnar hade segelvingar och de yngsta stora hade en slags jalousier som automatiskt stängde och öppnade sig.

Principskiss för hur kraftöverföringssystemet i en holländare av sten är konstruerat. Ritning av Jan Utas.

Botvide väderkvarn fanns sedan 1762. Hur länge denna första kvarn stod kvar är osäkert, för dagens väderkvarn på samma plats på Botvide backar är knappast så gammal. En inskrift med rödkrita har året 1899, en annan inskrift säger: "Ombygd År 1899 Botvede Lau". Enligt Lau-boken blev den reparerad 1889 och 1945 och möjligen en gång till på 1950-talet under medverkan av Gotlands hembygdsförbund. En inskrift säger "Ny stolpe 1920", en annan inskrift "Nya vingar 1977". Lau hembygdsförening har genom Arbetslaget och i samarbete med ägarna Birgit Lundin och Rolf Ebbesson reparerat kvarnen flera gånger. 1999 fick den ny kvännhäst, 2000 byttes axeln, vingarna och väggarnas brädklädnad. 2007 höll fundamentet på att rämna och kvarnen hotade därmed att tippa omkull. Smiss Robert Karlsson svetsade ett spännband och drog ihop fundamentet. 2011 gjordes det nya vingar igen, de förra hade blivit förstörda i en storm. Maskineriet är i gott skick, så det skulle gå att mala på kvarnen.

De flesta kvarnar har inristningar, oftast årtal och bomärken, samt inskrifter, i regel namn, men ibland också verser mm, tyvärr är mycket inte längre läsbart. I Botvide kvarn har någon med sirlig handstil skrivit en mängd religiösa verser, delvis rimmade, men de är så skadade, att de inte går att tyda till något sammanhang. På ett ställe står det "dåligt väder 5 december 1907", på ett annat ... "bra malväder".... Det finns flera datum, "Ingrid och Gerd 7/7 1943", någon annan var där på julafton "24/12 1942", medan "William" (=Hallbjäns William Södergren) inte talade om när han var där, vilket "E S 24/3 -11" (=Snausarve Ernfrid Södergren, yngre bror till William) gjorde. Ovanligt många bomärken är inristade i kvarnen, vilket tyder på att kvarnen med kanske socknens bästa vindläge lånats ut till andra gårdsägare. 13 av Laus 19 gårdar har malt här: Botvide, Goks, Snausarve, Gumbalde, Mattsarve, Hallbjäns, Bjärges, Hallsarve, Kauparve, Fie, Hemmor, Anderse och Bönde.

Kvarnen har ett mycket framträdande läge på Lausbackars nordspets, se första bilden i denna artikel.

Botvide kvarn med nya vingar hösten 2011

Enligt Lauboken byggdes **Hallbjäns kvarn** omkring 1850 av okänd kvarnbyggare. Det är osäkert om det stämmer, för det finns både en inristning 1871 och målat 1871 tillsammans med Hallbjäns bomärke och "LH Lau 1871" och "RM i Lau". LH kan vara Lars Hallander från Hallbjäns bortstyckade gårdspart. Gissningsvis är kvarnen byggd 1871, det finns ett årtal 1882 också, men det avser nog nåt annat. Den reparerades 1914, men på 1940 var den i så dåligt skick att man avsåg att riva den. Men nya reparationer genomfördes, troligen enligt inskriptioner 12/10 1947 och 1948, vilket gav kvarnen nytt liv.

Hembygdsföreningen har genom Arbetslaget i samarbete med ägarna Irving och Sylve Lövgren reparerat kvarnen vid flera tillfällen. 1997 gjorde Arbetslaget nya vingar, omklädning av kvarnhuset och ny vindhäst. En gång vid en häftig storm år 2000 kom kvarnen att skena. Kvarnen höll på att ta eld, axeln hoppade ur navet och lossnade från sitt fäste i bakväggen och kvarnen var en hårsman från att fläkas sönder. 2011 byttes axeln och två vingar. Maskineriet skadades när kvarnen skenade, varför det inte går att mala på den.

I kvarnen står skrivet följande bomärken från sådana som fått låna kvarnen: Hallbjäns, Mattsarve, Gumbalde, Bjärges, Kauparve, Sunnkörke, Gannor, Anderse och Husarve. Inristat finns Hallsarve bomärke kombinerat med Hallbjäns och Mattsarve, samt Snausarve. En välgjord inristning visar en bild av en person som håller på med nånting, (tömmar mjölsäckar?) med texten: "Möllaren IL" + Hallbjäns bomärke, IL kan vara Jakob Larsson. "PER" (troligen= Hallbjäns Per Hallander) har ristat sitt namn, liksom "AP", (=Mattsarve Arvid Persson som köpte en stor del av Hallbjäns bortstyckade gårdspart) och "KA", (okänd). Det finns också skrivna initialer, bla "IJ" och "S-O J" (okända), samt "Nils 1944 21/2" (=Hallbjäns Nils Södergren, mer om honom längre fram). Någon har skrivit "En karnalje vill..."resten är tyvärr oläsligt.

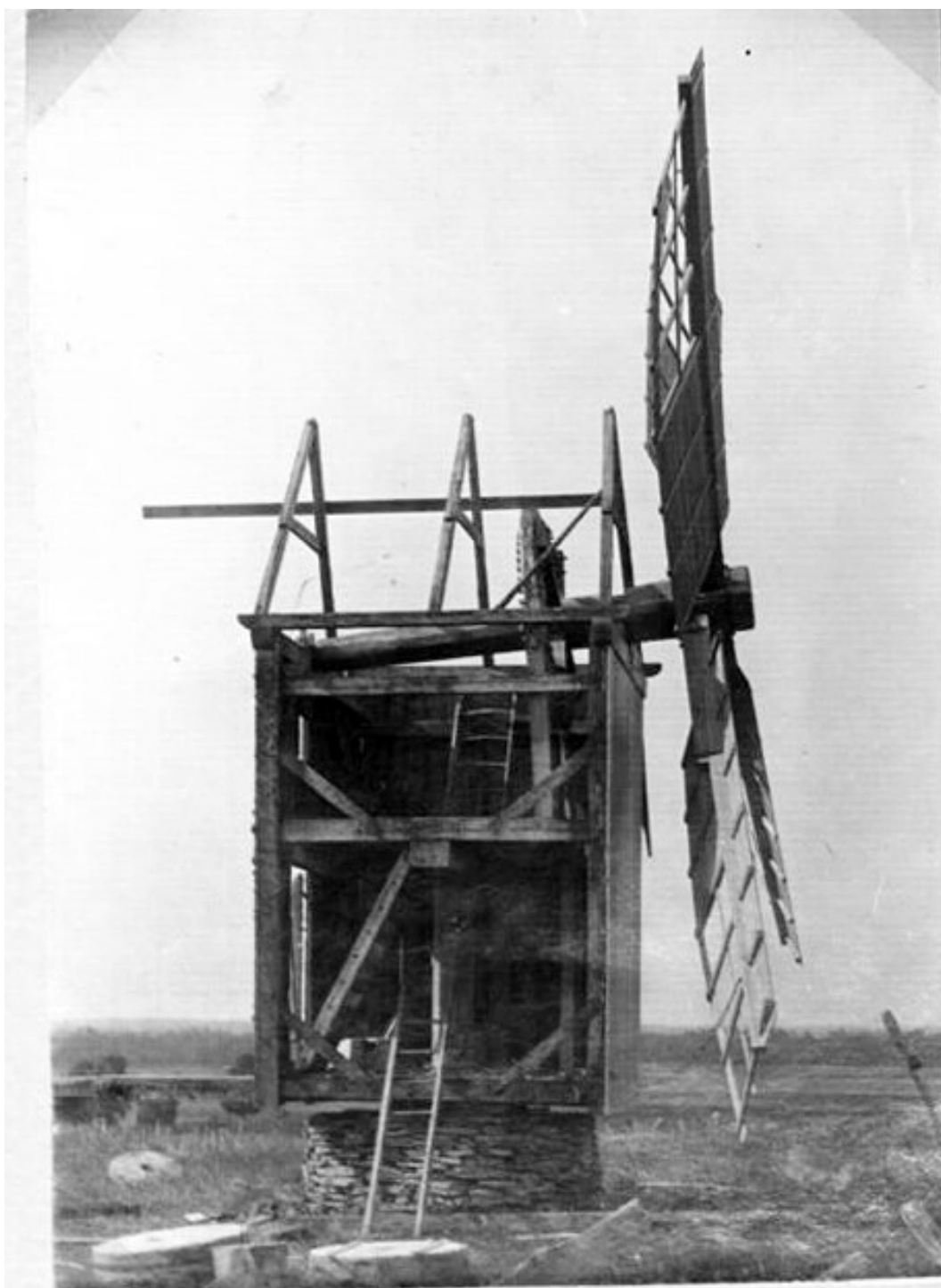
Hallbjäns kvarn står mycket vackert på västra sluttningen av Laus backar alldeles intill landsvägen och är troligen en av Gotlands mest avbildade väderkvarnar.

Hallbjäns kvarn med ny axel och vingar i januari 2012

Här är en bild av Masse Klintberg där Hallbjäns kvarn skymtar uppe på backen. Bilden är tagen den 25 sep 1914.

På denna Masse-bild från den 23 juni 1914 ser man Hallbjäns kvarn under restaurering. Vingarna förefaller vara nya. Man tycks förnya verket invändigt med bla byte av kvarnstenar, det ligger 3 st stenar på marken. Iom att brädklädnaden delvis är borttagen, ser man ganska bra hur kvarnens grundkonstruktion ser ut.

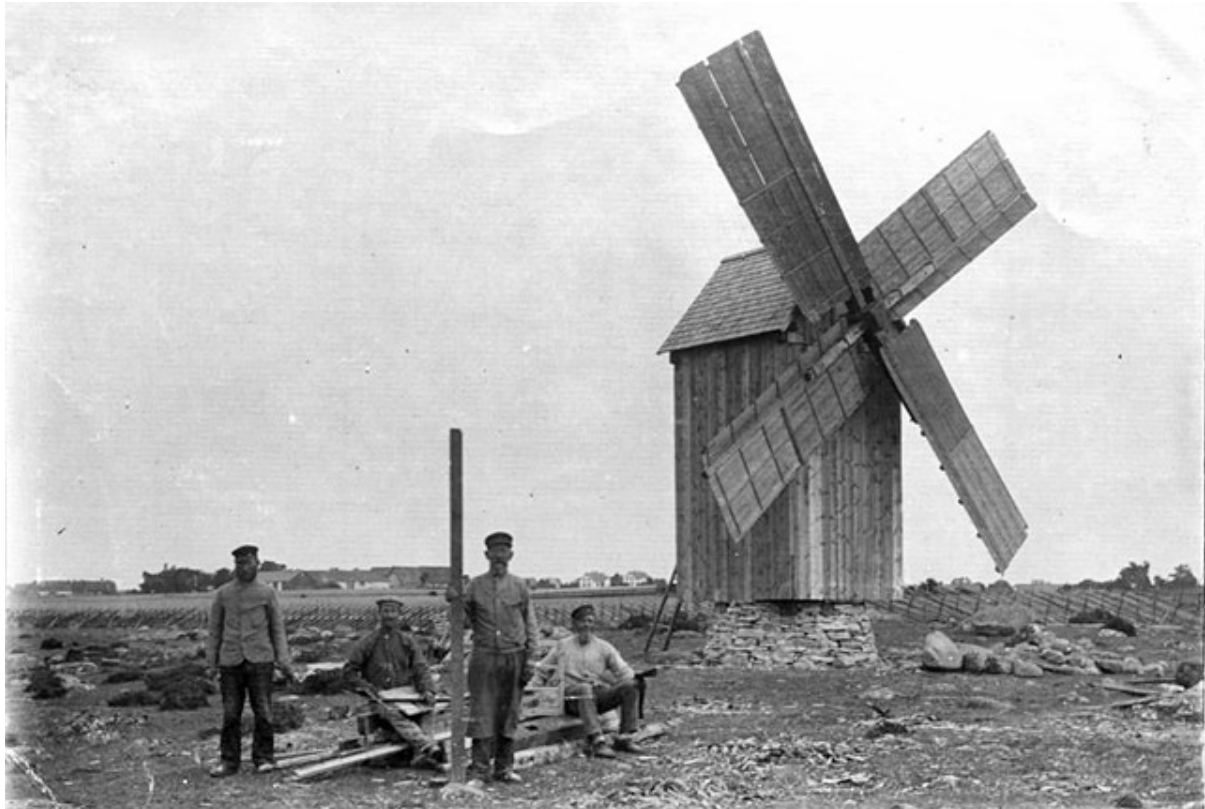
På denna Massebild från den 31 maj 1913 av Hallgrens uthus ser vi Hallbjäns kvarn i bakgrunden.

Masse har tagit ovanstående bild den 6 juni 1913 av skolbarnen som "laikar dritten". I bakgrunden syns Hallbjäns kvarn med bara en vinge, som pekar nedåt framför kvarnhuset. Alldeles t h därom anar man ytterligare en kvarn som står längre bort. Det skulle möjligen kunna vara Nils Södergrens äldre kvarn. Något mer t h finns ännu en kvarn, som skulle kunna vara Bjärges försvunna kvarn väster om Tjernelds. Om det som sticker upp längs horisonten i övrigt skulle kunna vara kvarnar är osäkert. Bilden har ett svårt perspektiv, då den är tagen lite under (väster om) backarna fast det inte ser ut så.

1862 lät Lars Larsson på **Fie**, svärfar till den berömde Jakob, Fäi-Jakå, Karlsson på nuvarande Budrys' part, bygga en väderkvarn i beteshagen alldeles norr om gården, årtalet står inristat i kvarnen och Fies bomärke är inmålrat. Uppenbarligen användes den bara på Lars' tid, Jakå tycks inte ha varit intresserad av den och kvarnen förföll och var 1902 nära på fallfärdig. Man kan undra var Jakå malde sin säd någonstans i stället? 1903 satte man kvarnen i stånd, se bild, en inskription lyder: "Ombygd af L Pettersson 1903 Hemmor" Hemmor Lars Pettersson var snickarmästare och byggde bla om flera kvarnar, se Husarve och Bönde.

Fie kvarn blev dock inte långlivad på platsen, utan 1909 såldes kvarnen på auktion till **Botels** Lars Hansson för omkring 300 kr. En inskrift talar om: "Flyttat till Botels af Larssons män år 1909 den 14 juni". Larsson var sannolikt Karl Larsson från Folke på När, som också restaurerade kvarnen vintern 1931 enligt inskription med bla ny växel. Men annat arbete kan ha gjorts tidigare på kvarnen av "Johan Larsson 1913 Hemmor" (= ovannämnde Lars Petterssons son). Enligt en annan inskription. 1997 lagade Lau hembygdsförening i samarbete med dåvarande ägarna Erling och Gunvor Hansson och deras vän Bror-Sture Svensson stommen och la nytt spåntak. 1998 gjorde Arbetslaget ett omfattande arbete, då kvarnen fick ny axel, nya vingar och vindhäst, samt ytterligare lagning av stommen med ny brädklädnad och dessutom inre arbeten. Kvarnen står alltså kvar på Botels västra part.

Fie kvarn efter restaureringen med alla luckor isatta i vingarna. T v står ägaren Jakob Karlsson, därefter mågen Alfred Olsson, övriga okända. Foto: Masse Klintberg 1903.

I Fie/Botels kvarn står följande vers från någon som varit missnöjd med lånet av kvarnen:

"Dålig växel, slöja stenar
sig i denna kvarn förenar,
hur man svär och hur man brummar,
ej ett enda mjölkorn kummar".

Karlssons kvarn den 24 juli 1906. Foto: Masse Klintberg.

Fie Jakob

Botels (fd Fie) kvarn den 24 februari 2012. Två vingar är skadade.

Husarve kvarn är "Bygd 1899 af L.Pettersson" (=Hemmor Lars Pettersson) enligt inskription. Den stod ursprungligen på östra sidan av landsvägen mitt emot Husarve ladugård, men hamnade där troligen för mycket i lä från de förhärskande sydvästliga vindarna. Därför flyttades den 1907 till sin nuvarande plats mitt i åkern nordväst om gården. I kvarnen står skrivet: "Anders Hemmor 13 dec 1907", vilket kan betyda att flyttningen utfördes av Hemmor Anders Häglund. Kvarnen reparerades 1925 enligt en inskription på stolpen, troligen av "Joh. Larsson Hemmor", och sannolikt en gång till på 1960-talet. Den lagades igen 1995 som första kvarn av hembygdsföreningen genom Arbetslaget och ägarna Sven-Erik och Inga-Britt Larsson. Då fick kvarnen bla ny axel och vindhäst och nya vingar. 2007 lades nytt faltak. Kvarnen har hela tiden gått att mala på.

Husarve kvarn den 24 februari 2012

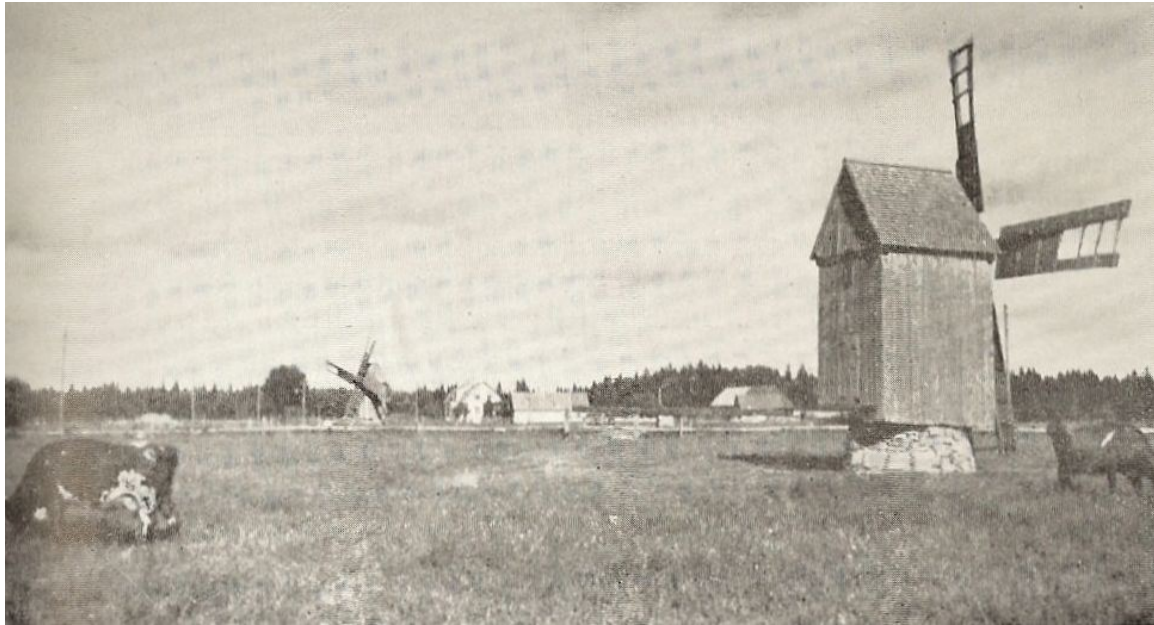
I Husarve kvarn finns Husarve och Hemmor bomärken och följande initialer: "JL Hemmor" (=Johannes Larsson Hemmor), Johannes Larsson har dessutom skrivet sitt namn med vacker handstil på både vanligt vis och baklänges! "EL 1899" (=Husarve Edvard Larsson), "CL 1919" (möjligen Husarve Karl Larsson), "LH 1949" (= Husarve Lars Håkansson), "TA" (=Hemmor Teodor Andersson) och "AI" (okänd). Vidare finns "Samuel den 21 desember 1896" (=Hemmor Samuel Larsson = äldre bror till Johannes Larsson), "Rudin" (=Hemmor Hugo Rudin), "L. Ahlqvist 1902" (= Husarve Lars Ahlqvist), "Den 28 mars 1910 A. Johansson" (=Hemmor August Johansson), "OG Larsson" (=Hemmor Oskar Gunnar Larsson), "LA X är god fisk" där X:et är tillagt för att åstadkomma en vits. Av namnen ovan framgår det tydligt att Husarve hade kontakter med flera familjer vid Hemmor, medan inga namn nämns på personer från de mer närliggande gårdarna Bönde och Liffride

Det finns flera texter, men de är mestadels svåra att tyda. En text lyder: "Klara månen skiner påfästmön Ida". En annan: "Den går ännu för god ...(vind?)". "Alltjämt vackert väder" och en addition över hur mycket man malt. "Snickaren här Johannes Larsson" är avbildad i snickarbyxor. Det finns en bild på en person som piskar en framåtböjd person med ordet "smäll" under, följt av texten: "Vem var det som fick smäll? Jo, det var Johannes". Någon har ritat av en ko. På "letu", stängen som man drar hårt i för att höja kvarnstenen, står det inskrivet: "Ta i bara! Ohiiii". Bredvid är det fint ritat en dödskalle med dubbla korslagda benknotor med en tyvärr läsbar text.

Mitt över vägen från Husarve kvarn sett stod **Bönde** kvarn. Den var byggd på 1880-talet och stod då mellan Bönde och Liffride. Vid skiftet blev den part av Bönde som ägde kvarnen dömd till nedrivning 1897, varvid ägaren sålde kvarnen till grannparten några år senare. Då flyttades kvarnen västerut till omkring 75 m sydost om manbyggnaden på Böndes norra part, ett arbete som utfördes av Hemmor Lars Pettersson, vilken ungefär samtidigt även flyttade Husarve kvarn.

Bönde kvarn var av den för bygden vanliga stolptypen, "stabbkvänn" och hade 50 kuggar i "kåggjaule" och 10 drivvalar i drevet, ett sorts mått på kapaciteten. På kvarnens stenar lades 1925 en flintmassa, som skulle göra att stenarna inte behövde vässas så ofta. Osäkert om det hjälpte. Kvarnen användes för malning ända in på 1950-talet, den sista tiden dock endast för djurens behov. Den revs (när då?).

Väderkvarnarna vid Bönde i bakgrunden och Husarve närmast omkring 1950. Foto ur Lauboken.

Också i Bönde kvarn fanns en liten vers, där diktaren beklagade sig över resultatet, dock inte lika bistert som i Botels kvarn:

”Så ojämn som nordvästen är,
så ojämnt rinner mjölet här.”

Bönde, Husarve och Botels kvarnar är troligen de enda som stått nere i Lausbyn. Att det inte funnits fler berodde nog på att det inte blåste tillräckligt här nere på låglandet, vilket dikten antyder.

Jakob Pettersson och Catarina Andersdotter vid Bönde, nuvarande Ida Engströms ställe mitt emot Husarve, räfsar ihop hö den 13 juli 1904. T h Bönde kvarn på ursprunglig plats. T v skymtar ladugården till Bönde östra part, nuvarande Conny Ljunggrens och Jessica Funcks.

Enligt Lauboken kunde **Smiss** förra kvarn ha varit byggd på 1700-talet, men det finns hittills inga kända anteckningar om detta. Kvarnen var med på generalstabens karta, men nämns inte vid skatteläggningen 1807. Kanske byggdes den strax därefter och inte på 1700-talet?

Hur som helst blev den äldre stolpkvarnen ersatt 1942 av en kvarn som man köpte in från Asarve på Hemse. Denna kvarn är byggd 1896 och skiljer ut sig fullständigt från Laus stolpkvarnar. Det här är en holländare eller hättkvarn, där hättan – taket vrids upp i vind, inte hela kvarnhuset som med stolpkvarnen. Kvarnhuset är 8-kantigt koniskt och klätt med rödfärgade spån. Taket är av lökkupoltyp och täckt med svart tjärpapp med en liten vindflöjel högst upp på en stång. Hättan vrids i vind med hjälp av kvarnhästen, vars armar är fästade upptill i hättan och nedtill i ett vagshjul, som stöd och hjälp vid vridningen.

Återuppbyggnaden av Asarvekvarnen vid Smiss utfördes 1942 av Nils Södergren Hallbjäns, se mer om honom nedan. Han förenklade då hättans utformning. Kvarnen användes en kort period på 1940-talet, men lämnades sedan öde och en del av inredningen togs bort.

Lau hembygdsförening tog sig an kvarnen år 2000, då Robert och Stefan Karlsson tog fram virke ur kvarnägaren Martin Karlssons skog efter en virkeslista. Sågning av virke och spån skedde vid Petsarve såg i Ardre, vilken föreningsmedlemmar fick låna. 2001 arbetade föreningsmedlemmar varje lördag förmiddag från början av april till slutet av november med att laga, spånklä och måla väggarna, men hann ändå inte färdigt till vintern eftersom arbetet blev knepigare och knepigare ju högre man kom upp. Grannen Bengt Karlsson gjorde de mer komplicerade arbetena, han snickrade bla nya fönster med karmar. 2002 gjordes väggarna färdiga och efter en studieresa till liknande kvarnar på Sudret bestämdes att Smiss kvarn skulle återfå sin lökkupolhätta. Det skedde 2003, då Snicken på Ljugarn gjorde takstolar av limträ och Bengt Karlsson snickrade sedan den nya lökkupolhättan på marken. Ett stort äventyr var det 2004 när hättan skulle lyftas upp, vilket inte gick med grävmaskin, utan en speciell kranbil fick tillkallas. Sedan målade föreningsmedlemmar kvarnen en gång till. 2006 togs virke fram och 2007 gjorde Arbetslaget axel, vingar och kvarnhäst. Många hjälptes åt med denna 8 år långa restaureringsprocess, men det största lasset drogs av Smiss Robert Karlsson.

I om 2007 års utgång hade Lau hembygdsförening restaurerat alla de 6 kvarvarande väderkvarnarna i socknen och alla var hela och fina. Glädjen varade dock inte många månader, för redan på vintern 2008 blåste vingar sönder på 3 av kvarnarna. Det är med andra ord ett ständigt lagande och så var det nog också förr i tiden. Idag har vi fina hjälpmedel när vi tex skall stoppa i en ny axel, det var betydligt besvärligare för våra föregångare. Ändå drog man sig inte för till synes enorma arbeten, som att flytta de stora holländarna från Alskog resp Burs, se nedan.

Smiss kvarn efter restaureringen 2007. Arbetslaget från vänster Ola Pettersson, Anders Pettersson arbetsledare, Smiss Robert Karlsson som höll i arbetet, Christer Norrby och Lennart Nilsson.

Som tidigare nämnts stod den första väderkvarnen i Lau uppe på backen ovanför Kauparve. Den byggdes redan på 1600-talet, reparerades/ombyggdes 1696 och bör sedan ha ersatts med en ny kvarn en gång under tiden fram till 1920-talet, en väderkvarn håller knappast i 250 år. Kauparve kvarn är utsatt på generalstabens karta 1888, men det finns hittills inga kända anteckningar om den, så vi vet inte hur den såg ut. Det finns anledning att tro att man här inte bara malde för husbehov, utan även för andra. Detta dels för att man var först ute med en väderkvarn, som dessutom var bra placerad i socknen. Dels för att man i sitt sista skede hade skaffat en riktigt stor holländare för omfattande malning. En sådan investering gjorde man knappast om man inte redan hade en tämligen säker kundkrets, i synnerhet som man hade konkurrens av Hallbjäns Nils Södergren, som också hade en stor holländare, se nedan. Även om skattdrägningskartan 1701 visar en kvarnbild som bör tolkas som en symbol, så visar bilden ändå en rätt stor holländare. Man kan misstänka att den äldre kvarnen vid Kauparve inte var en stolpkvarn, utan en större kvarn.

På bilden ovan ser man uppe t v Kauparve Gunlög Petterssons part. T h ovanför fölets rumpa skymtar Kauparve kvarn, som trots att den står minst 200 m bortom ladugården, är lika stor som ladugården, vilket bör betyda att det var en holländare.

Bilden av Masse Klintberg visar Kauparve Gunlög Petterssons part 1906. I bildens högra kant anar man två kvarnar, den vänstra större är Kauparve kvarn och den högra mindre är Hallsarve stolpkvarn.

Vid Smiss i Alskog stod en stor holländare med nedervåning i sten och två övre våningar i trä med spåntäckta väggar, likt Smiss kvarn på När. Kvarnen hade en stor balkong runt hela kvarnhuset i övergången mellan stendelen och trädelen. Därifrån kunde man dra runt lök-kupolhättan. Kvarnen hade segelvingar, vilket förekom på holländare. Den hade troligen minst två stenar och siktar. På hättans spira satt sannolikt den vindflöjel som idag finns på den närliggande lambgiftens tak, en drake märkt JNL 1896. Initialerna avser troligen kvarnens siste ägare i Alskog, Johan Niklas Larsson (1852-1919). 1896 kan vara kvarnens tillkomstår.

Gårdsparten av Smiss i Alskog styckades och såldes 1921. Kvarnen köptes då av Hallsarve Ferdinand Jakobsson och Hallsarve Oskar Olsson. Ferdinand var driftig bonde och fiskare, morfar till Evert Jakobsson på Hallsarves nedersta part. Oskar hade det mindre stället mellan Hallsarve Bo Lindström och Evert och Lotta Jakobsson. Oskars far Olof var skicklig byggmästare och Oskar bråddes på fadern och var duktig snickare, båt- och kvarnbyggare.

Ferdinand och Oskar ersatte den tidigare kvarnen på Kauparve med den stora holländaren från Alskog. Om de redan tidigare hade ett företag tillsammans och drivit kvarnverksamhet vid Kauparve är inte känt. Man kan undra varför inte Kauparve själva drev den gamla kvarnen, de måste ju en gång i tiden ha gjort det. Det finns heller inga kända släktkopplingar mellan Kauparve och Ferdinand eller Oskar. Hur som helst, en särskild tomt styckades av för kvarnen och dess verksamhet. Först drevs kvarnen med vingar, men senare installerade man en motor. Verksamheten varade i ungefär 20 år.

Den tyvärr suddiga bilden visar Kauparve stora holländare, vilken köptes från Smiss i Alskog 1920 och ersatte den äldre kvarnen på Kauparve 1921. Ur boken "Alskboar".

Men redan efter ungefär 5 år skar det sig mellan Ferdinand och Oskar. Det berodde på att Ferdinands son Ragnar som 17-åring hade ett kort förhållande med Oskars då 24-iga syster Anna, vilket resulterade i sonen Berthold 1926. Det blev inget äktenskap och troligen tog Oskar det som ett svek. I stället klev Ragnar in i kvarnrörelsen. När Ragnar insåg att Lau nog skulle få elektrisk ström längs stora landsvägen genom socknen, tyckte han att denna kraftkälla var så viktig, att han valde att flytta kvarnverksamheten till landsvägens närhet och där bygga upp en för tiden modern valskvarn. Ragnar Jakobsson fick bygga bostadshus och ladugård på en tomt under Annexen vid landsvägen 1937 och fick friköpa tomten 1942. Redan 1941 byggde han den moderna valskvarnen, se mer om den i slutet av artikeln.

Driften vid Kauparve kvarn las sannolikt ner 1941 när valskvarnen kommit igång. Holländaren revs, idag återstår bara den nedersta delen av dess murverk. Märkligt nog existerar ingen bild när den stora kvarnen stod vid Kauparve. På några bilder av Masse Klintberg från socknen, kan man långt i bakgrunden ana ett par stora vingar från Kauparve kvarn. Men det är troligen vingarna på den förutvarande kvarnen man skimtar. I så fall var den äldre kvarnen också en holländare. Lyckligtvis finns bilden av den sista Kauparvekvarnen medan den ännu stod i Alskog, rätt suddig, men man får trots det en god uppfattning om hur den såg ut.

Kauparves södra part hade en stolpkvarn c:a 20 m söder om ladugården på Kauparves södra part. Enligt Lauboken skulle denna kvarn ha byggts 1921 av Karl Larsson från Folke på När och Hallsarve Oskar Olsson. Men här har man nog blandat ihop åren, för 1921 var Oskar Olsson delaktig i det stora bygget av kvarnen ovanför Kauparve. Nya husbehovskvarnar byggdes knappast heller så sent. Troligen lagade Karl och Oskar en stolpkvarn söder om Kauparve någon gång före 1921. Denna kvarn revs på 1950-talet.

Mattsarve har en stolpkvarn, som är byggd 1894 av Karl Larsson från Folke på När och Hallbjäns Nils Södergren, årtalet är inristat i kvarnen jämte initialerna "RJ", okänt vem det var. Den har bara använts till husbehovsmalning. 1945 blåste vingarna bort och kvarnen var senare nära att rivas. Men ett kvarngäng bestående av Mattsarve Sigvard Larsson och Eddie Olsson, Smiss Robert Karlsson, samt Hallsarve Nils Lindström och Bertil Karlsson reparerade upp kvarnen fullständigt 1978 enligt inristning, både ut- och invändigt, tom alla detaljer som tratt, sko och extra luckor till vingarna nygjordes, i stort sett bara stommen behölls. 1997 var det dags för lagning igen, denna gång av Arbetslaget som då bl.a. gjorde en ny vindhäst. 1999 fick kvarnen bl.a. nytt spåntak. 2005 blåste två vingar sönder och året därpå gjorde Arbetslaget nya.

I kvarnen finns Mattsarve bomärke inristat och Mattsarve och Anderse bomärken kombinerat, samt Gumbalde och Bjärges bomärken och ett okänt bomärke. Vidare står namnet "Reide Mårtensson" (okänd) inristat. Vidare finns bl.a. initialerna "IS" (=troligen Hallbjäns Jakob Södergren), "NS" (=sonen Nils Södergren), "GAP" (möjligen Hallbjäns Alfred Pettersson), "NA" (okänd), "LHM" (=Lars Hansson Mattsarve), "H Harry 1926" (=Hallbjäns Harry Danielsson) och "UÖ 84" (=Mattsarve Ullmar Ödahl). Mattsarve kvarn är i gott skick och den går att mala på. Den står mäktigt upp på backarna c:a 250 m öster om gården.

På denna Masse-bild från 1912 på uthusen på nuvarande Bjärges Sven och Kerstin Hellanders ställe skimtar t.h. om dasset Mattsarve kvarn.

På generalstabens karta från 1888 finns markerat ytterligare en kvarn alldeles intill Mattsarve kvarn. Om det verkligen stått ännu en kvarn här är inte känt, inga lämningar är synliga, men markarbeten kan ha tagit bort spåren. Kanske är det en felritning, längre bort mot nordost på Fies mark stod en stolpkvarn, se nedan.

Mattsarve kvarn i januari 2012

Hallbjäns Nils Södergren har nämnts flera gånger. Han var snickare, fiskare, sågmästare och mjölnare och bodde först med sin stora familj i barndomshemmet, ett litet torp under Bjärges alldeles bakom Lena ??? mot Tjernelds. 1924 flyttade han och familjen snett över landsvägen in i brodern Arvids tämligen nybyggda hus under Hallbjäns, idag det gamla trähuset på Eva Hernbäcks och Göran Jonssons ställe.

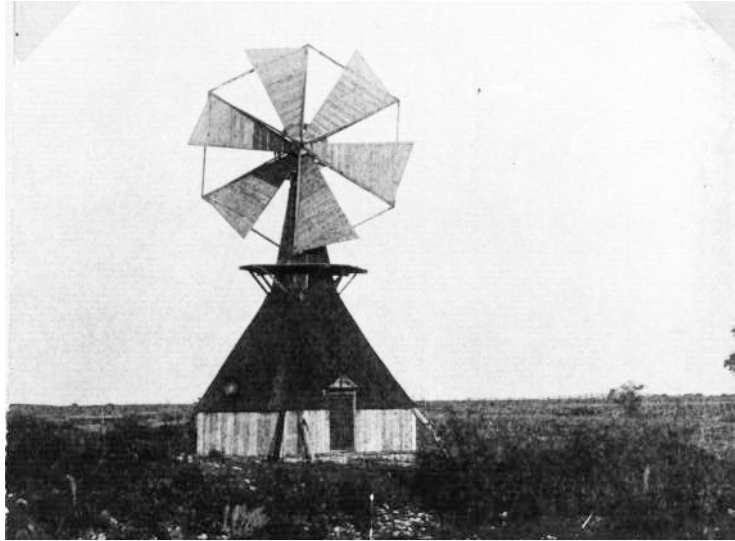

Masse Klintberg tog denna bild den 27 juli 1914 av småställena vid Bjärgeskväiars mynning söder om Hallbjäns. På den tiden gick kväiarna söder om boplatserna. Vi ser Nils Södergrens ställe längst t h och skymtar hans märkliga kvarn i bildens kant. Bakom hans hus anar man ytterligare en kvarn, det kan vara Mattsarve kvarn, men egentligen borde den stå mera åt vänster.

Den här bilden tog Masse Klintberg av Hallgrens nya lada den 11 sep 1916. Medvetet har Masse sett till att bostadshuset skymtar t v och Södergrens kvarn t h.

Nils lagade och byggde flera husbehovskvarnar, trots att det borde ha inneburit färre kunder till hans egen mjölnarverksamhet. Troligen var Nils ett praktiskt snille som byggde efter eget huvud. Hans första egna kvarn gav uttryck för det, se bilden nedan! I vilken grad brodern Arvid var med i kvarn- och mjölnarbranschen är oklart, men Masse nämner att de hade kvarnen tillsammans.

Södergrens kvarn liknade inget annat på Gotland. Det var kanske därför Masse Klintberg tog en bild av kvarnen den 25 sep 1914, övriga kvarnar i socknen brydde han sig tyvärr inte om att ta några bilder på med undantag av Fie Jakob Karlssons och Hallbjäns under restaurering.

6-vingade kvarnar förekom inte på Gotland mer än i något mindre hemmabygge. På Bungemuseet finns en 6-vingad vädersåg. Annars hade kvarnarna på Gotland 4 vingar även om vingklädseln varierade.

Här ser det ut som vingarna har träluckor. De var nog inte fast monterade, utan bräderna i luckorna tycks ha varit möjliga att ta i och ur en och en, se den första bilden med bara mindre delar av bräderna isatta. Att ta i och ur gjorde Nils från plattformen och bräderna bör ha förvarats inne i kvarnen. På första bilden ser man att kvarnen hade en vindhäst för automatinställning av vingarna till rätt vindläge. Hur kraften växldes av inne i kvarnhuset är inte helt uppenbart, men troligen fördes kraften från vingarna över till en lodstående axel genom hela byggnaden ner i ett nav på golvet och sedan växldes den över till en horisontal axel och därefter till 1-2 st drev till stenarna, sådan konstruktion finns vid Hestings kvarn i Guldrupe. Södergrens kvarn stod norr om Bjärgeskväiar omkring 50 m öster om hans hus.

1920 köpte Nils Södergren en ganska stor holländare från Kärne i Burs. Den var byggd 1889 och var helt i trä. Kvarnen var 8-kantig med ursprungligen spånklädda väggar, senare papptäckta, och hade lökkupolhätta, också den papptäckt. Vingarna var stora och troligen fyllde man dem med lösa bräder efter behov av vindfång. Möjligen kan vingarna ha varit så avancerade att de hade en slags jalousier för automatinställning, det är svårt att se på bilden nedan. En kvarnhäst av samma typ som den på Smiss kvarn drog runt hättan. Över huvud taget var den lik Smisskvarnen från Hemse, men Södergrens var större.

Bild från c:a 1950 ur "Boken om Lau"

Här ses Nils Södergrens stora holländare, som han satte upp 1921 på Lausbackars högsta punkt på Ancyllusvallen omkring 100 m nordost om Bjärges Andreas Tjernelds ladugård. Kvarnen hade sannolikt två stenar samt siktverk. Nils malde för många Lauboar, men folk kom också hit från Garde och Alskog för att få sin säd mald. Hur länge kvarnen var i drift är osäkert. Ragnar Jakobssons moderna valskvarn startade 1941 och bör ha blivit en allvarlig konkurrent. Men man kan förmoda, att trogna kunder fortsatte några år till. 1945 dog Nils och då var det definitivt slut. I Lau-boken står det 1950 att kvarnen då var obrukbar och att sikten var bortriven. När kvarnen revs är f n inte känt.

Det är intressant att konstatera att de båda storkvarnarna, Jakobsson/Olssons på Kauparve och Nils Södergrens under Hallbjäns, var köpta utifrån samma år och kom igång samma år. Båda var i full drift i 20 år och därefter snabbt avtagande. Otvivelsaktigt rådde det konkurrens mellan dessa mjölnare. Ragnar Jakobsson blev sedan vinnaren iom att han byggde upp Lau valskvarn, en mycket modern anläggning för sin tid. Det innebar att han ensam kunde täcka in hela socknens och i viss mån även grannsocknarnas malningsbehov. De små husbehovskvarnarna kom inte att användas längre och de övergavs. Längst tycks man ha malt på Bönde kvarn. Men den och många andra revs bort efter hand. Lyckligtvis tog (vem då?) initiativ till att reparera Botvide, Mattsarve, Hallbjäns och Husarve kvarnar. Arbetena utfördes av ????. Botels (fd Fie) kvarn och Smiss (fd Asarve) kvarn klarade sig ända fram till då Lau hembygdsförening rustade upp dem.

Det har funnits fler väderkvarnar till husbehov i Lau än de ovan nämnda, men om dessa finns inga uppgifter. **Snausarve** hade en stolpkvarn som stod alldeles norr om nerfarten till dagens väg ner till stranden, den är utmärkt på generalstabskartan 1888. Precis norr om vägskelet ligger en hög större stenar, som skall ha hört till stenfoten på kvarnen. När kvarnen försvann är okänt.

Gumbalde har haft en stolpkvarn som stått uppe på backarna c:a 400 m söder om gården, alltså på södra sidan av Aurkväiar som går upp över backarna, marken tillhör Snausarve idag. Kvarnen är markerad på generalstabskartan 1888. Här kan man i det betade landskapet lätt hitta platsen, man ser de stora stenarna efter stenfoten. Här låg en kvarnsten kvar fram till 1995, då ägarna Birgit Lundin och Rolf Ebbesson skänkte den som trappsten till det nyrenoverade sockenmagasinet. När själva kvarnen försvann är okänt. Men av lycklig slump finns den förevisad på bild! Den kände konstnären Louis Sparre, sommarboende på Ljugarn och lärare och mentor till den mångsidige konstnären David Ahlqvist, gjorde en etsning av "Kvarn vid Gumbalds Lau" 1931.

Bilden visar Gumbalde kvarn från söder, med Gumbalde gård tv och en avigt tecknad Alskog kyrka i bakgrunden. Backarna var ännu inte bevuxna 1931.

Troligen har det funnits ytterligare en stolpkvarn NO om Mattsarve i **Fies** beteshage. Nära vägen upp till grusgropen och c:a 100m innan grusgropen finns en stensättning till en stenfot. Man kan på en Masse-bild ana en kvarn på backen ovanför gravfältet Bandeläins Täppu. När denna kvarn försvann är okänt.

Bilden visar den ena av de då omkullfallna skeppssättningarna vid Bandeläins täppu. Uppe t h skimtar en kvarn med troligen avbrutna vingar. Det kan inte vara Mattsarve kvarn, för den står betydligt mera t h. Masse Klintberg tog denna bild den 18 juli 1907.

Det tycks ha stått en stolpkvarn vid **Bjärges norra part** c:a 150 m NV om Andreas Tjernelds. På denna bild av Sven Brandel 1927, där han dokumenterat konserveringen av kastalruinen, har han troligen medvetet tagit bilden så att 3 väderkvarnar skulle skymta i bakgrunden. Fr v syns Hallbjäns kvarn, under valvet Bjärges försvunna kvarn, samt t h Nils Södergrens likaledes försvunna kvarn. När Bjärgekvarnen försvann är inte känt.

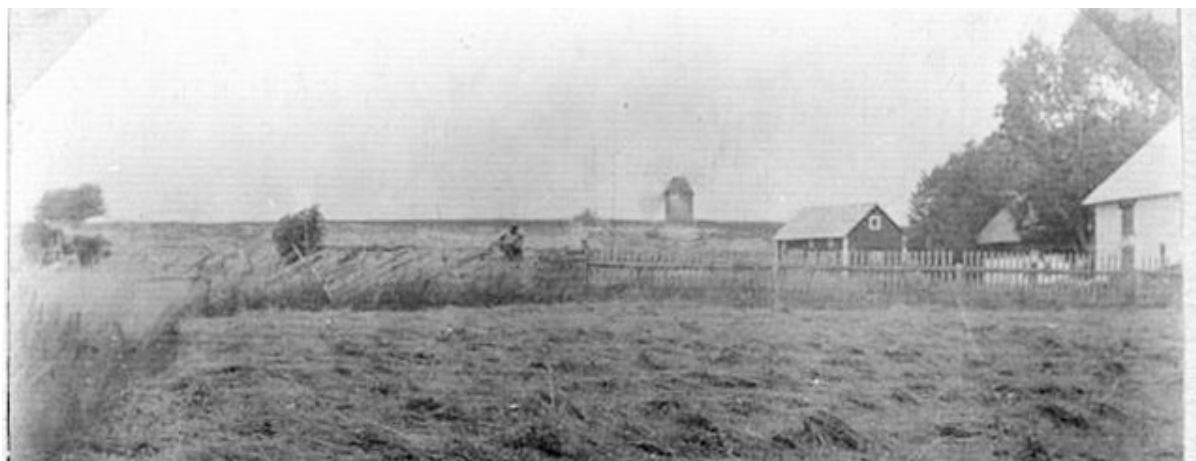
På **Bjärges södra part**, Kerstin Olssons, har det stått en stolpkvarn i beteshagen c:a 60 m S om Fribaptistkapellet. Stenfoten syns ännu i hagen. Kvarnen skymtar på ett par bilder. Dels ser man kvarnen med en bruten vinge på en bild från utgrävningen av kastalruinen tagen 1926 av skolläraren i Lau John Söderdahl. Kvarnen skymtar t v om ruinens valv, medan man ser sockenmagasinet t h. På en Masse-bild från 1916 skymtar Bjärges kvarn bakom ett gäng byggnadsarbetare på Fie Göte Larssons part. Det är f n inte känt när kvarnen försvann.

På övre bilden syns Bjärges kvarn t v om valvet och på nedre bilden t h om trädet.

Hallsarve har haft en stolpkvarn uppe på backen alldeles ovanför där vägen går ner till Nybro och Hammaren. Kvarnen ägdes av Tomas Karlssons part. På 1930-talet behövde Karlssons ny båt för uthavsfiske. Nils Södergren lovade att bygga båten åt dem om han fick såga ner kvarnen! Det är okänt varför Nils hyste agg mot Hallsarve kvarn, den kunde inte ha utgjort någon konkurrent till Nils' mjölnarverksamhet, men den blev i alla fall nedsågad och båten byggd. Kvarnen syns på ett par bilder av Masse Klintberg, se nedan.

På övre bilden ser man Hallsarve kvarn utan vingar den 1 aug 1912. T h syns Hallsarve Stjernholms trädugård och sedan en liten bit av Hallsarve Tomas och Jessica Karlssons ladugård i sten. På den undre bilden ser man Kauparves part intill backarna med den gamla bulladugården, nuvarande Per och Christina Perssons part. Längst t h skymtar Hallsarve kvarn med vingarna kvar. Kauparve kvarn gömmer sig bakom träden i bildens mitt, möjligen kan man ana ett kupoltak t v om det höga trädet?

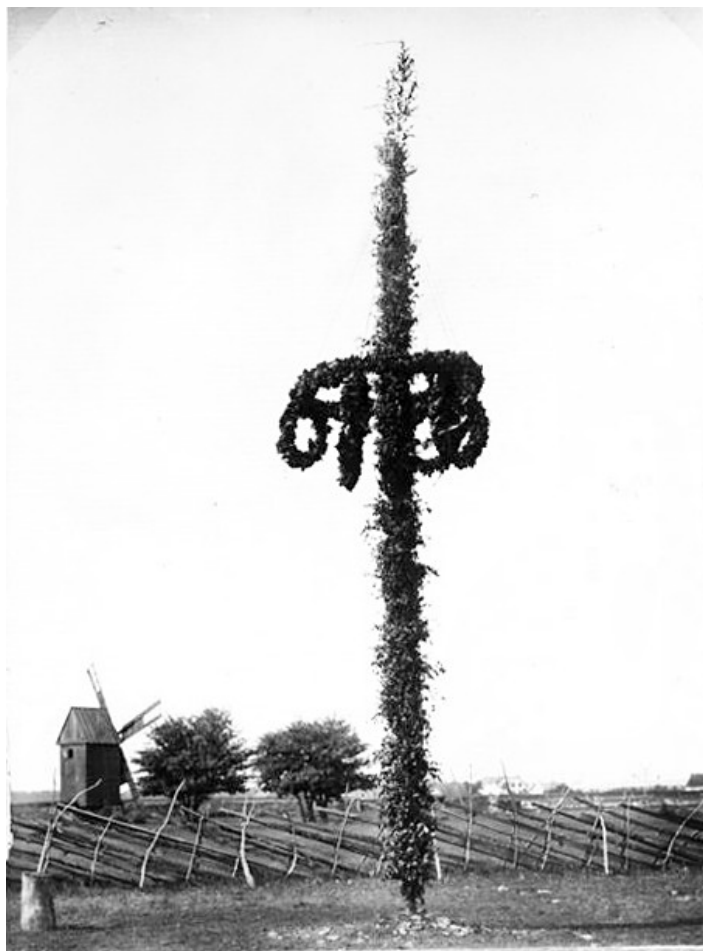

Den förut omnämnde Hallsarve Oskar Olsson hade byggt en märklig kvarn till sig själv, trots att han som bla kvarnbyggare borde ha haft många kontakter och fått kunna mala hos andra, några större mängder kunde det inte ha varit frågan om iom att Oskars ställe var ganska litet, se bilden nedan. Han byggde kvarnen i ladan med den övre delen av kvarntornet uppe på taket. Just kvarntornet visar stor överensstämmelse med Nils Södergrens första kvarn med sina 6 vingar och vindhäst för automatinställning i rätt vindläge. Här kan man undra vilken av herrarna som var först? Påverkade den ene den andre eller byggde de helt oberoende av varandra? En liknande kvarn byggd i en lada med kvarntorn på taket har funnits vid Gairungs i Rute. Där är tornet borta, men en stor del av kvarnen är kvar inne i ladan.

Masse Klintberg tog denna bild av Oskar Olssons ställe den 9 maj 1916.

En länge okänd kvarn finns med på en Masse-bild från den 23 juni 1914, se nedan. Masse har bara antecknat "Majstang på backän". Kvarnen är en ordinär stolpkvarn likt alla andra i Lau, så själva kvarnen gav inga ledtrådar. Th i bilden skymtar en husgavel och en agladugård, som skulle göra det möjligt att lokalisera kvarnplatsen. Var på Laus Backar hade man midsommarfirande 1914? Det visade sig att Masse Klintberg själv hade midsommarfirande på denna plats, belägen alldeles ovanför nerfarten till Nybro. Kvarnen är således Hallsarve kvarn, den som Nils Södergren sågade ner på 1930-talet. Lau hembygdsförening har sedan 1995 återupptagit denna modell av midsommarstång, vilken varje sommar står uppsatt vid Kluckartäppu öster om kyrkan.

Hallsarve kvarn på Laus Backar den 23 juni 1914.
Nedsågad på 1930-talet

Ragnar Jakobsson byggde upp en omfattande modern kvarnrörelse 1941 vid **Annexen** söder om landsvägen mitt i socknen. Ragnar var ett mekaniskt snille, full av idéer och ständigt verksam. Valskvarnen byggdes till 1949 och utökades gång på gång. Bland innehöll kvarnen valsverk, spetsmaskin, havrekläm, korngrynsverk och fullständigt rensningsverk. På 1960-talet (när då?) byggde han ett för tiden enormt lagerhus för säd indelat i massor med fack. Här kunde både han själv lagra säd, liksom sockenboar, vilka kunde hyra in sig. Valskvarnen upplevde sin glansperiod under 1940-, -50- och -60-talen och var då en av de ledande kvarnrörelserna på Gotland. Ragnar var också styrelsemedlem i Gotlands Kvarnförening. Som extrarörelse bedrev Ragnar en tid traktorförsäljning, radiorörelse med batteriladdningsstation och mycket annat. Ragnar hade en mjölnardräng, Verner Boberg, vilken ingick i familjens hushåll. Verner bedrev i en lokal intill cykelverkstad under 1940-, -50 och -60-talen (när slutade han med det?).

Lau valskvarn vintern 2008.

Valskvarnen togs över (när då?) av sonen Tore, som drev rörelsen vidare i faderns anda. Tore övertog också cykelverkstaden. (när?) sålde Tore hela fastigheten och kvarnrörelsen till Peter Melander, som tidigare hade haft valskvarnen på När. Tore köpte den då nedlagda affären i Lau och flyttade cykelverkstaden dit. Peter Melander drev Lau valskvarn jämte ett mindre järnhandelssortiment i fd ladugården fram till (2007?). Därefter styckades tomten så att bostadshuset och ladugården kom att bli en separat bostadsfastighet. Valskvarnen, lagerhuset och verkstaden med tomt köptes 2008 av Jan-Ola Jonsson Tälleby i Garde. Jan-Ola reparerade upp lagerhuset för sitt behov av spannmålsförvaring, medan de övriga byggnaderna f n står utan användning.

Lau valsekvarn vintern 2008. Sädsmagasinet skymtar t h.

Dessa **vattenkvarnar** har funnits i **Lau**:

- **Botels** hade kvarn i Närkån, först tillsammans med Gannor, skattelagd 1745. Byggde troligen ny egen kvarn 1747, skattelagd 1781.
- **Gannor** hade egen kvarn mitt emot Botels i Närkån 1747, skattelagd 1752 och 1781. Men i 1697 år kvarnkommision står det att Gannor hade egen kvarn redan 1677!
- **Mattsarve** hade kvarn i Närkån 1653, byggde ny överst i Närkån omkring 1673. Men 1745 hade man kvarn i Gumbaldeån ihop med Snausarve och vid skatteläggningen 1788 var dessutom Botvide med i kvarnen.
- **Fie** hade kvarn och valka i Närkån 1653, skattelagd 1745.
- **Kauparve** hade kvarn i Närkån 1653, ev också i Alskogsån.
- **Bönde, Husarve och Hemmor** hade kvarn ihop i Böndeån, synad 1756, skattelagd 1781
- **Gumbalde** hade kvarn i Gumbaldeån 1653, skattelagd 1745.
- **Botvide** hade, möjligen ihop med Snausarve, kvarn i Gumbaldeån 1653, skattelagd 1701 och 1745, vid skatteläggningen 1788 var också Mattsarve med, kanske redan 1745.
- **Snausarve** hade vattenkvarn i Gumbaldeån, möjligen ihop med Botvide redan 1653, och med Mattsarve 1745.

Av Laus 19 gårdar hade 11 stycken egen eller del i en vattenkvarn. Men det innebar inte att alla parter på en gård hade del i kvarnarna.

Dessa **väderkvarnar** har funnits i **Lau**:

- **Bönde** hade en stolpkvarn byggd på 1880-talet, riven i början av 1960-talet.
- **Husarve** har alltjämt en stolpkvarn, byggd 1899.
- **Botels** har alltjämt en stolpkvarn, byggd 1862 vid Fie, flyttad 1909.
- **Hallbjäns** har alltjämt en stolpkvarn, byggd 1871.
- **Hallbjäns** hade ytterligare en kvarn, belägen c:a 60 m SV om Mattsarves kvarn. Inga uppgifter. Troligen riven på 1930-talet.
- **Bjärge**s norra part hade en stolpkvarn, inga uppgifter.
- **Bjärge**s södra part hade en stolpkvarn, troligen riven på 1950-talet.
- **Mattsarve** har alltjämt en stolpkvarn, byggd 1894.
- **Fie** hade en stolpkvarn nordost om Mattsarves, inga uppgifter.
- **Gumbalde** hade en stolpkvarn, inga uppgifter, men avbildad 1931 och då i gott skick.
- **Snausarve** hade en stolpkvarn, inga uppgifter.
- **Botvide 1:a** stolpkvarn var byggd 1762, troligen ihop med **Goks**. Möjligen riven 1889.
- **Botvide 2:a** stolpkvarn finns alltjämt kvar, möjligen byggd 1889.
- **Smiss 1:a** stolpkvarn var byggd på 1700-talet, kan ha rivits omkring 1941.
- **Smiss 2:a** kvarn var en holländare byggd 1896. Flyttad från Asarve på Hemse och uppsatt 1942. Den finns alltjämt kvar.
- **Hallsarve** hade en stolpkvarn, inga uppgifter.
- **Kauparve 1:a** var socknens första väderkvarn byggd på 1600-talet, reparerad 1696.
- **Kauparve 2:a** var troligen en holländare byggd i början av 1800-talet, inga uppgifter.
- **Kauparve 3:e** var en stor holländare från 1800-talets slut, flyttad från Smiss i Alskog 1921. Riven på 1940-talet.
- **Kauparve södra** hade en stolpkvarn, troligen från slutet av 1800-talet, riven på 1950-talet.
- **Nils Södergren 1:a** var en egensinnigt byggd holländare från c:a 1900, riven omkring 1922.
- **Nils Södergren 2:a** var en stor holländare byggd 1889, flyttad från Kärne i Burs 1921, riven på 1950-talet.
- **Oskar Olsson** hade en liten holländare på ladtaket, inga uppgifter.
- **Okänd** stolpkvarn har stått på Lausbackar, kan ha varit identisk med Botvide kvarn.
- **Lau valskvarn** byggdes av Ragnar Jakobsson 1941 och var i drift till ???

Det har funnits 16-17 stolpkvarnar i Lau. Dessutom har det funnits 4 holländare, samt två egensinnigt byggda kvarnar, därtill en valskvarn. Idag finns det kvar 5 stolpkvarnar, 1 holländare, samt en valskvarn. Ingen används till malning för närvarande.

Alla upplysningar rörande kvarnarna i Lau tas tacksamt emot av undertecknad.

Stefan Haase